

Ka rahvakultuuri teiste harude uurimine veenis teadlasi, et tasuks otsida märke kaunistatud esemetel. Edit Fél ja Tamás Hofer kirjutasid järgmist:

Rahvakunstis esinevatel inimfiguuridel ja nende liigutustel on sümboolne tähendus. Just see sümboolne tähendus teeb muidu väheütlevad kujutised eriti väljendusrikkaks. Talupoeglik kujutusviis jätab ära individuaalsed, isiklikud jooned, teisi jooni aga, nagu atribuute ja žeste, säilitab ja rõhutab. Mõningad atribuudid tulevad kujutustel ikka ja jälle esile ning eristavad inimlikke tüüpe (Fél & Hofer 1966: 38).

Tsitaadist ilmneb, et ka kujutatavast kunstist võib ja peab otsima märke süsteemi.

Index Ethnographicuse juba mainitud artiklitesarja juurde kuuluvad need lühemad ja pikemad avaldatud tööd, mis tutvustavad erinevatel esemetel ja tööriistadel leiduvaid meistri- ja omandimärke (Dömötör 1960, Csaba 1958, Fél 1956, Gunda 1957, Tárkány-Szücs 1958). Ungaris kasutatud koduloomade põletatud omandimärgid töötas põhjalikult läbi ja avaldas Ernő Tárkány-Szücs (1959, 1965, 1987).

Ungari etnosemiootika esimesed 20 aastat

Ungari etnosemiootika ajaloos tähendab uut peatükki asjaolu, et Budapesti Lóránd Eötvösi nimelise Ülikooli filosoofiateaduskonnas kuulutas Vilmos Voigt 1960. aastate lõpus (1968./69. õppeaastal) välja semiootikakursuse. Üldise sissejuhatava studiumi kõrval tegeldi ka etnograafiliste teemade semiootilise analüüsiga, nii võib öelda, et esimesena Euroopas peeti korralise õpetuse raames etnosemiootika loenguid Budapesti ülikooli folkloristika õppetoolis. 1970. aastal näiteks tegeldi terve semester nõukogude semiootikauurimuste tutvustamisega, pöörates erilist tähelepanu folklooritekstide ja mütoloogia uuringutele (Hoppál 1975b).¹² Osa hilisemate publikatsioonide autoritest on pärit just nende esimeste loengute kuulajaskonnast.

On teadusajalooline fakt, et ungari etnosemiootiliste uuringute käivitajajaks olid keeleteadlased György Szépe, Ferenc Papp ja János S.

¹² Nõukogude semiootikauuringute ajaloost vt Hoppál 1977: 227–285.

Petőfi, kes juba aastaid varem olid tutvustanud ameerika ja nõukogude semiootikauurimusi ja märgiteooria põhilisi meetodeid (Szépe 1961, Papp 1965, 1969, Petőfi 1969). Eriline roll on rahvusvahelise semiootika ajaloos Thomas A. Sebeokil, ehk siis Ungarist pärit Tamás Sebókil, kes mõjutas märkimisväärselt ka kodumaist uurimistööd, muuhulgas ühe oma 1960. aastate algul ilmunud artikliga, mis räägib kodeerimise (analoogset ja digitaalset tüüpi koodid) rollist märku andva käitumise arengus (Sebeok 1964).¹³

Ungari etnosemiootika arengule aitas suuresti kaasa asjaolu, et neil aastail ilmus tõlkes terve rida välismaiseid uurimusi, mille autoriteks märgiteooria vanad või veel elavad klassikud.¹⁴

Kõigi nende eelduste järel ja võib-olla nende mõjul ilmus 1971. aastal korraga kaks artiklit, milles sõnastati etnosemiootika meetod ja uurimisprogramm. Vilmos Voigti arvates aimdus juba etnosemiootiliste uuringute algul mõte, et kultuuriliste märkide süsteemi võib kujutada keelesüsteemi mallide järgi. Mõned etnograafilised nähtused on ilmselgelt märgilise iseloomuga, sellepärast aitab etnosemiootika esile tuua etnilist olemust, rahvale iseloomulike traditsioonide analüüsi ja nende mõistmist (Voigt 1971: 577–580).

Teine töö ilmus pealkirja all “Märkusi etnograafilise semiootika juurde” (Hoppál 1971), ning autor lähtub sellest, et talupojakultuuri kommunikatiivsed nähtused on märgiprotsessid, mistõttu saab nende puhul rakendada semiootika meetodeid. Teoreetiliste küsimuste liigendamise käigus määratleb ta (etno)semiootilise analüüsi samme, tutvustades lõpuks näidete varal, kuidas tal õnnestus välja tuua elementaarsete märkide seostumise kord. Etnograafiliste nähtuste märgiprotsesse uuriva teadusharu nimeks soovitas ta – esimest korda

¹³ Tema uuemad tööd aitavad aga olulisel määral kaasa semiootika ajalooa tutvustamisel: Sebeok 1976, 1978, 1979.

¹⁴ de Saussure 1967, Schaff 1967, Jakobson 1972, Lotman 1973a, Stepanov 1976, Barthes 1976, Eco 1976, Ivanov 1984, 1986. Toporov. Tähtsamad tõlkekogud: Hoppál & Szekfü (toim) 1974, Horányi & Szépe (toim) 1975, Hoppál & Vándor (toim) 1977, Hoppál (toim) 1980. Kelemen (1984) valitud uurimuste köites leidub mitu kirjutist, mis on vahetult seotud Euroopa etnosemiootika ajalooa, need kirjutised, samuti Lévi-Straussi, Derrida, Eco, Barthes'i ja Foucault' teoste tutvustamine ungari keeles (Józsa 1969, 1979) näitavad teed etnosemiootika poole.

juba 1969. aasta novembris Moskvast – *etnograafilise semiootika* ehk lühemalt *etnosemiootika* nimetust.¹⁵

Ungari etnosemiootilise uurimistöö teoreetiliste ja metodoloogiliste küsimuste selgitamisele aitas suuresti kaasa asjaolu, et 1972. aastal kujunes Ungari Teaduste Akadeemia semiootika töökomisjon ja hakkas ilmuma *Szemiotikai Tanulmányok. Semiotic Studies* nimeline äratrükisari, milles on näinud ilmavalgust juba üle saja vihiku. Ühiskonnateadustes on üheks uurimistöö põhimõtteks see, et tuleb välja töötada üksikute distsipliinide teaduslik metakeel. See keel on niisugune teoreetiliste väljendite sõnastik, mis määratleb täpselt üksikud pidevalt kasutatud mõisted, et seejärel konkreetse analüüsi käigus võiks töötada juba nende defineeritud mõistetega.

Sellele keskendus Ungari teadustöös rida teoreetilisi artikleid ja mõned teadusajaloolised ülevaated. Kõigepealt tuleb mainida Vilmos Voigti uurimusi, milles ta tegeles folkloori ja semiootika suhtega, ühiskondliku semiootika ning kultuurisemiootika küsimustega (Voigt 1975a, 1975b, 1976b, 1977a, 1978b, 1979c, 1979d). Eriti tähendusriikas probleemialaloo kokkuvõte on tema kirjutis “Semiootika ja folkloor”, milles ta vaatleb etnosemiootikana kogu etnilise suunitlusega semiootikat ja semiootilise suunitlusega etnoloogiat, tõdedes, et “iga hea etnosemiootika ja folkloristlik semiootika on ühtlasi adekvaatne ühiskonnateadus” (Voigt 1976a: 360–372), märkides sellega ära ka kõnealuse teaduse ühiskondlikud kasutusalaad.

Etnosemiootika väljakujunemist tutvustavate teadusajalooliste uurimused (Hoppál 1976, 1977b, 1977c, 1979c, Gouda 1979) ja iseseisvad köited aitasid kaasa semiootika ja selle sees etno- või kultuurisemiootika koha määratlemisele üldiselt. Esimesena said etnosemiootilised seisukohad koha kommunikatsiooniteooria alal sündinud raamatutes,¹⁶ peagi ilmusid ka mitmekülgse nägemusega teoreetilised semiootilised tööd.

Vilmos Voigti (1977) raamat valmis algselt ühiskondlik-semiootilise sissejuhatusena, kuid olemuselt on see esimene süstemaatiline ungari

¹⁵ Termin sobitub anglosaksi erialakirjanduses kodunenud *ethno* eesliitega teadusharu tähistavate väljendite ritta (nt *ethnomedicine*, *ethnosemantics*, *ethnoscience*, *ethnohistory*).

¹⁶ Szecskő & Szépe 1969, Szecskő 1971, ja ühe küla kommunikatsiooni-süsteemi tutvustav väikemonograafia Hoppál 1970, mille kriitilist tutvustust vaata Voigt 1981b.

keeles ilmunud töö, mis tutvustab märgiteaduse põhimõisteid, selle väljakujunemise ajalugu läbi 20. sajandi hoogustumise tänapäevani töötavate semiootikakeskusteni. Autor tunneb ühtviisi Tartu-Moskva semiootikakoolkonna ja Ameerika semiootikute (esmajoones Sebeoki Bloomingtoni keskuse ümber koonduvate teadlaste) püüdlusi, ning ka Lääne-Euroopa tulemusi. Lõpuks aga näitab semiootika valdkondi, teemasid, piire ja tulevikku. See töö on üks ungari etnosemiootika põhiteoseid.

Oluliseks abiks ungari kultuurisemiootikale on Péter Józsa tegevus (Józsa 1973, 1976, 1977a, 1980). Uskumatu töövõimega teadlane jõudis ühiskondliku kommunikatsiooni, ühiskonnateadvuse vormi ja väljendusviisi uurimise juurest strukturalismi ja ka semiootika küsimusteringini. Lévi-Straussi mõtete kriitilise mõistjana osutas ta küll juba postuumselt ilmunud raamatus, et prantsuse teadlase strukturalism kannab endas ühe sotsio-semiootilise teooria aluseid. Ta oli veendunud, et ühiskondlike märgiprotsesside analüüs võib juhtida ühiskonnateadvuse marksistliku teooria põhjenduse juurde.

Csaba Andor selgitas teadusi hõlmavaid seisukohti oma kultuuriuuringutest kõnelevas raamatus *Märk-Kultuur-Kommunikatsioon. Interdistsiplinaarsed vaatenurgad kultuuriuurimises* (Andor 1980). Ta tutvustas põhiliselt informatsiooniteooria baasiga kultuurisemiootikat rikkaliku etnoloogilise näitematerjaliga ja pühadest kõneleva etnosemiootilise analüüsiga.

Üksikute autorite teoste kõrval ilmus terve rida uurimuskogumikke, mille reastame siinkohal väljaandmise ajalises järjestuses, neis sisalduvaid uurimusi tutvustame hiljem teemade järgi rühmitades. 1975 ilmus esimene semiootika-alane uurimuskogumik *Märk ja kogukond* (Voigt & Szépe & Szerdahelyi 1975), et seejärel peaaegu igal aastal võiksid ungarikeelset erialakirjandust rikastada üha uuemad ja uuemad kogumikud. *Ethnographia* 87. aastakäigu (1976) üks number oli täies mahus pühendatud etnosemiootikale.¹⁷ Järgnevatel aastatel nägi Rahvahariduse Instituudi ja Akadeemia Semiootika Töökomisjoni väljaantuna ilmavalgust mitu köidet, nii *Märk ja tähendus ühiskondlikus kommunikatsioonis* (Józsa 1977b) kui ka *Ühiskonna märgid* (Gráfik et

¹⁷ *Ethnographia* (1976) 3. number – köite lõpus (lk 443–480) leidub rikkalik tutvustus etnosemiootilise erialakirjanduse kohta (koostanud Vilmos Voigt).

alii 1978). 1979. aastal Budapestis korraldatud semiootikakonverentsi puhul ilmus mitu köidet inglise keeles, osalt originaaluurimused, osalt taastrükid, uurimisaruanded või ettekannete väljavõtted (Józsa 1979a, 1979b), igas köites võib leida etnosemiootilisi uurimusi. Ilmus ka kaks kunstisemiootikaga tegelevat uurimuskogumikku: üks neist sisaldab ungari-nõukogude kirjandussemiootika konverentsi materjale (Barabas 1979), kogumik *Etno-art ja (rahva)kunsti semiootika* (Hoppál 1980) vahendab valiku rahvakunsti märgisüsteeme avavatest uurimustest Nõukogude Liidus.

Samadel aastatel, teatud määral Ungari uurimuste mõjul, ilmusid ka Transilvaanias ja Jugoslaavias Újvidekis ungari autoritelt etnosemiootilised uurimused.¹⁸ Ungaris aga nägi Ungari Teaduste Akadeemia etnograafia uurimiserühma väljaandena ilmavalgust esimene temaatiline köide folklooritekstide semiootiliste analüüsidega (Hoppál 1981). Ungari semiootikaväljaannete hulgast tõuseb esile Tihanyi rahvusvahelise semiootikakonverentsi materjale avaldav köide, mis ilmus 1981. aastal pealkirjaga *Kultuur ja semiootika* (Gráfik & Voigt 1981), mis on väärikaks lõpetuseks ungari semiootika esimesele aastakümnele.¹⁹ Üle saja uurimuse, mitu köidet umbes poolelt sajalt autorilt ei ole enam nimetatav lihtsalt teaduslikuks moevooluks. Pigem on jutt sellest, et etnosemiootika oli 1970. aastatel üks kõige paremini

¹⁸ Transilvaanias ilmuva väljaande *Korunk Évkönyv* (Meie aja aastaraamat) 1979. aasta köites, mille teemad on võetud rumeenia ungarlaste rahvaelust, leidub mitu väga huvitavat etnosemiootilise teemaga artiklit (B. Kabay 1979, L. Kabay 1979, Meer 1978), sama kehtib populaarteadusliku ajakirja *Tett* (Tegu) 1979/3 semiootika-alase erinumbri kohta (Aradi 1979, Balog 1979). Ungari Keele, Kirjanduse ja Hungaroloogia Uuringute Instituudi väljaannetes (12.–13. ühendatud vihikus, 1979–80 Újvidék, toim Imre Bori) on ilmunud mitu etnosemiootika-alast uurimust, noored autorid tutvusid Vilmos Voigti juhtimisel märgiteooria meetoditega ning valmistasid argikultuuri valdkonnade kirjeldused (Kálózi 1979–80, Lánicz 1979–80, Papp 1979–80).

¹⁹ Konverentsil toimus 27. mail 1974. aastal istung "Rahvakultuuri märgisüsteemid". Istungit juhtis esimehena Vilmos Voigt, teemast andis sissejuhatava ülevaate Mihály Hoppál, lähtudes J. Lotmani kultuuridefinitsioonist ja rõhutas rahvakultuuri koodikesksust. Sellele vastavalt on etnosemiootika järgmine ülesanne üksikute koodide eraldi uurimine ja ühtlasi nende ühendussüsteemide väljatoomine. Istungi üksikasjalikku tutvustust vt Joób 1981.

korraldatud, meetodite poolest läbimõeldud teaduslik vool Ungari etnograafilises teadustöös. Märkimisväärne hulk noori teadlasi uuris kultuuri erinevaid valdkondi, lähtudes samadest teoreetilistest alustest. Järgnevas vaatlеме neid analüüsivaid etnosemiotilisi uurimusi teemade järgi rühmitades.

Argielu märgimaailmast

Argipäevase kommunikatsiooni nähtustemaailm on oma rikkaliku märgihulga ja sümbolite rohkuse tõttu etnosemiotiliseks uurimistööks ammendamatu valdkond. Suundanäitava teoreetilise orientatsiooni annab vahetu inimkommunikatsiooni reeglipärasuse kohta Béla Buda korduvalt välja antud monograafia (Buda 1979). Terves reas uurimustes kirjeldati osavaldkondade märgisüsteeme – muuhulgas žeste (Hoppál 1972), Ózdi valtsijate käemärgi-keelt (Vass 1977), tervitamise (R. Hidasi 1975, Papp 1979–80) ja vestlemise (Egyed 1976) semiootikat. Märksõnade, märklausete ja reklaami rolli igapäevase elu märgisüsteemis analüüsis Péter Egyed (Egyed 1977, 1980, 1985). Uuriti autojuhtide (Junger 1979–1980) ja rätsepate (M. Takács 1981) konventsionaalseid märgisüsteeme, seinavaipade ja tätoveeringute (Hoppál 1986a, 1987e) sümbolimaailma, ning külakirikute kellade helistamisega antavate märguannete tähendust (Ullman 1980, Tari 1978). Valmisid uurimistööd mängude, spordi (Láncz 1979–1980, Kövecses 1976, 1978) ja teiste meelelahutuste²⁰ semiootiliste kirjeldustega.

Ruumikasutusmallide uurimine on samuti käivitunud, selle vägagi peidetult toimiva kultuurilise allsüsteemiga tutvumiseks on valminud esimesed ungari prokseemilised uurimused (Gráfik 1976, Hoppál 1977a, 1987f).

Alföldi karjuseelu argipäevadesse kuulus rida erilisi, karjuste kasutatud märgisüsteeme. Béla Gunda pani karjuste märguandeid tähele oma Alföldi kogumisretkede käigus, ja juba 1970. aastate algul valmis tal kaks etnosemiotilist kirjutist, millest üks, “Karjused ja märgid” (Gunda 1975) on täpsete tähelepanekute varamu (nt vaikuse rollist), teine uurimus räägib armastuse märguannetest (Gunda 1973 ja 1979). Nädudvari ümbruses kogus kooguga kaevu abil edastatavate märguannete kohta teavet József Szabadfalvi, neist tsiteerime:

²⁰ Nt kaartidega ennustamine (Szuhay 1976) ja kohvi pealt ennustamine (Reffle 1979–1980).

1. märk: *Kaevukook on üles tõstetud, nõnda, et veevõtu ämber on asetatud kaevu kõrvale, sinna, kus veevõtmise ajal seisab karjane.* Tähendus: Ettevaatust, on saabunud ametnik.

2. märk: *Kaevukook on üles tõstetud nõnda, et ämber kõigub tühjalt.* Tähendus: appikutse, on juhtunud suur õnnetus (inimese surm).

3. märk: *Ämber ei ripu kaevukoogu otsas, vaid on pandud üles kaevukoogu sammaste otsa.* Tähendus: Vesi kaevus pole joodav (nt sellepärast, et mõni loom on sinna uppunud).

4. märk: *Veetoober on asetatud kaevu kõrvale, koogurihma otsa on seotud rätik või naiste põll.* Tähendus: Karjuse peavarjus viibib naisterahvas, kes pesi ära pesu ja oli nõus osutama ka armuteenuseid (Szabadfalvi 1981).²¹

Endisaegse talupojaelu igapäevases kasutuses olevad märgisüsteemid olid veel koduloomade omaniku tähistamiseks kasutatud märgid (põletusmärgid), piiritähised ja omandimärgid. Koduloomade tähistamisel kasutatud märgitüüpidega tegeles Ernő Tárkány-Szücs, tema artiklitele juba viitasime, kuid lisainformatsiooni avaldasid ka teised (Varga 1952, Szilágyi 1978, Tárkány-Szücs 1987). Loomadele põletatud perekondlikest omandimärkidest tähtsam oli maaomandit tähistavate piirimärkide roll. Lajos Takács tutvustas oma kahes uurimuses märgi väärtusega ühiskondlikke žeste. Neist ühes meenutas ta ühe euroopaliku õiguskombe ungari ajalugu, kui tutvustas omandusse võtmise märgiks peetud mullakamaka üleandmise kommet. Teises artiklis kujutas ta samuti üht vana kommet – peksta laskmist, milles põhiline oli see, et nuheldud nooruk mäletab ka aastakümnete möödudes paika, kus teda häbistati (Takács, L. 1983a, 1985). Kolmas tema uurimus on samuti etnosemiootiline, selles kirjutatakse vanadest piiretähistavatest ebajumalakujudest (Takács, L. 1983b).²²

Esemelise maailma märgisüsteemidele pühendas terve uurimusseria Imre Gráfik. Ühes oma esimeses artiklis lähtus ta sellest, et rahva-

²¹ Gunda (1965) juhtis lühikeses konspektis tähelepanu sellele märguan-detüübile.

²² Tema kokkuvõtlik monograafia piiri tähistamisest ilmus 1987. aastal. On ilmunud terve rida ajaloolisi uurimusi märkidest ja sümbolitest – tsunftide mälestistega tegeles Nagybakay 1963, 1964, 1965, 1971, 1981, 1985; kiviraide-märkidega Ocskay 1981, vanade vappidega Bertényi 1983, piiblisümbolitega reformeeritud kirikukunstis B. Takács 1986.

kultuuris võtavad ühiskondlikult tähtsate toimingute läbiviimisest ja suunamisest osa erinevad märgisüsteemid, omandimärgid kuuluvad nende hulka (Gráfik 1972, 1974). Ta lähenes sellele igapäevaselt töötavale süsteemile märgiteooria abil, kasutades varasemate uuringute materjale ja tulemusi ning tegeldes omandi kui inimkonna ajaloolises-ühiskondlikus arengus olulise kategooria täidetud rolliga. Ühes teises uurimuses jälgis ta omanditähiste abil toimuva infoedastamise sisemise süsteemi reeglipärasusi, osutades erilist tähelepanu perekonnasisestele omanditähistele. Ta analüüsis informatsiooniteooria matemaatilise aparaadiga (entroopia-analüüsiga), milliste perekonnasiseste seaduspärasuste järgi võib pere algne omandimärk muutuda pereliikmete isiklikeks märkideks (Gráfik 1975, 1978). Gráfiku uurimused aitavad oluliselt kaasa mitte ainult etnosemiotikale, vaid ka traditsioonilises tähenduses ajaloolistele etnograafilistele uuringutele (Gráfik 1976a, 1981, 1992).

Siinkohal tuleb mainida Kolozsváris ilmuva *Korunk Évkönyvi* kahte lühikest, aga seda huvitavamartiklit kottidel olevate märkide kohta. Sissekootud triipude omandit märkivast rollist kirjutas Béla Kabay (1978), samas kui üks teine uurimus analüüsis triibukirja kodeerimise põhimõtteid ning tõdes, et “etnosemiotiline traditsioon pole muu kui aegade jooksul optimaalseks osutuvate märgikasutuskommete summa” (Meer 1978).

Transilvaania teadlased andsid põhjendatud pildi sellest, kuidas kujunes välja eristavate omanditähiste mikromaailm endisaegses taluelus: nimelt viis üks vanker veskile jahvatamiseks mitme peremehe nisu, sellepärast oli kottidel ja nende sisul vajadus hästi nähtavate tunnusmärkide järele.

Rikkalikult on kirjandust ungari hauatähiste – päitsipuude – kohta. Károly Kósilt ilmus juba 1968. aastal ulatuslikul kohapealsel kogumistööl põhinev uurimus, milles ta kirjeldas päitsipuude üksikuid osi, eristades mehe ja naise päitsipuude sümboolset tähendust. Lühidalt öeldes andis ta päitsipuu-märgikeele “lugemisviisi” ja tõdes, et edasine ülesanne on hauapuude ühiskondliku ja kultusliku seotusega märgikõne dešifreerimine (Kós 1975).

Otsekui üldjoontes visandatud ülesande lahendamisele asusid need peaaegu üheaegselt alustanud noored teadlased, keda esemete märgikeele formaalsete analüüside arenguna huvitas ka nähtuse ühiskondlik taust ja ajalooline asetus, kelle tööd on etnosemiotilise alusega (Kunt 1975, 1977, 1981, Hoppál & Novák 1977, Imreh &

Hoppál 1977, Novák 1978). Näiteks Tünde Zentai töötas suurepärase informandi jutustuse alusel läbi Alföldi Nádudvari küla matmiskombed ja päitsipuudega seotud mälestused. Tema meetodis oli suundaandev tema enda määratletud lähtekoht:

Päitsipuude rühm ja surnuaed on mõistetav niisuguse märgi-süsteemina, mis esemelise märgiedastamise teel ka ilma keelelise abivahendita peegeldab vastava kogukonna, kombesüsteemi, ühiskondliku seisundi üht piiritletavat, kogukonna poolt tähtsaks peetud osa (Zentai 1972: 305).²³

Põhimõtteliselt sama võib öelda kalmistu ja ühiskonna vahekorra kohta, sest matused, sealhulgas näiteks kirstu ümber seismine, oli varem üsna täpselt reglementeeritud (Örsi 1982, Kunt 1982, 1987), tänapäeval aga vaevu teada, seetõttu on selle jäädvustamine eriti vajalik. Ka sümbolite kasutamine pole tänapäeval enam teadlik, osutas Gyula László (1982), kes vaatleb vanu matmiskombeid ja nende võimalikke tähendusi arheoloogi pilguga. Ajalooliste lisaandmete otsimine, eelkäijate panuse väljatoomine ja kriitiline mõtestamine on väga tähtis, sest päitsipuude päritollu puutuv vaidlus pole veel lõppenud (Kovács 1982, Hoppál 1982c), kuigi mõningad uued tulemused näivad ilmnevat selle sümpoosioni materjalis, mis pühendati surnukultuse küsimustele 1980. aastal Nagykörösis (Hoppál & Novák 1982).

Kommete semiootilisest analüüsist

Argipäeva märgisüsteemide kõrval on pühade ja pühadega seostuvate tavade ja erinevate rahvakommete semiootiline kirjeldamine samuti huvitav ülesanne. Péter Niedermülleri töodes on märgiteoreetiline suundumus: ta uuris vitsaga löömise kommet, üleminekuriitusi ja kombeuurimise semiootilisi aspekte üldse (Niedermüller 1978, 1981, 1983). Noorelt lahkunud Transilvaania folklorist Anikó Salamon valmistas ühe Kalotaszegi rahvakombe märgikasutuse kohta eeskujuliku semiootilise analüüsi, tema töö kuulub nende harvade kombekirjelduste hulka, mis rühmitab sündmused koodide järgi (Salamon 1981).

Ungari etnosemiootilise kombeuurimise hiilgeperioodist pärinevad 1970. aastatel valminud 1. mai pidustuste märgi- ja sümbolialüü-

²³ Sellega on seotud Dankó 1977 artikkel.

sist valminud uurimused,²⁴ milles kirjeldati paraadide aja- ja ruumstruktuuri, analüüsiti rongkäigus osalejate riidetust, lähtudes nn sümboolse antropoloogia uurimustest (Hoppál & Niedermüller 1983). Rahvakommetes, kuid sageli ka argielus, omandavad teatud toimingud sümboolse väärtuse ning taasilmuvad üha uuesti ühiskondliku elu käigus. Niisuguseks on näiteks Transilvaanias *talgud* (ung *kaláka*), vastastikuse abistamise ühiskondlik institutsioon, mis on muutunud kollektiivse ühistöö sümboliks (Hajdú 1981: 28). On täheldatav ka sümbolite rollivahetus (Bodó 1987: 49): eriti folkloristikas omandab mingi ese (rahvakunstilooming) üsna sageli lisaväärtuse ja saab rahvakultuuri või rahvakunsti sümboliks.²⁵

Oma vähesuse tõttu on eriti tähtsad analüüsid, mis jälgivad kommete ja nendega seotud esemete muutumist, traditsiooniliste märgisüsteemide ümberkujunemist Transilvaanias (Oláh & Oláh 1987, Balázs *et alii* 1987) ja Délvidékis²⁶ (nt kuidas tähistas pidulik rahvarõivas perekondlikku ja varanduslikku seisust, isegi poliitilist hoiakut) (Kálózi 1979–80, Silling 1979–80). Need uurimused juhvivad huvilise tänapäevase küla esemelisse maailma, nagu ka Katalin S. Nagy (1981, 1982) talurahvakultuuri esemete edasielamise ja kasutamisse linna- ja maakorterites. Miklós Hernádi (1982) viljeleb ungari sotsiograafias esimesena esemete semiootikat, juhatades lugeja esemete vahendatud tähendusmaailma ja kirjeldades, kuidas toimib esemete märgikõne (nt staatussümbolid). Sotsioloogina publitseerib ta juba aastaid (etnometodoloogia mõjul) analüüse, milles püüab mõistetavaks teha tänapäevakultuuri paljusid nähtusi kui sümboleid tekitavat protsessi. Oma viimases raamatus (Hernádi 1985) on ta pühendanud pika peatüki piduliku käitumise analüüsile,²⁷ ning ta tõdemused on igal juhul kasutatavad ka ungari etnograafilises uurimistöös. M. Hernádi ja S. Nagy uurimused tähistavad ungari ühiskonnasemiootika üht suundumust – linnaelu märgiprotsesside analüüsiva väljatoomise algust sotsioloogia poolt lähenedes. Teist suundumust esindab Ernő Kunt ungari talurahva surmakujutlusest kirjutatud raamatus, milles

²⁴ Tulemuste kokkuvõte inglise keeles Voigt 1980b.

²⁵ Folklorismist sümboli kasutusel vaata Voigt 1978a, 1980a. Sarnane on olukord etniliste sümbolitega: Hoppál 1989d.

²⁶ Ungari elanikkonnaga piirkond praeguses Serbias – *tölk*.

²⁷ Selle küsimuse juurde vaata Voigt 1981a.

ta jätkab varasemate semiootiliste analüüside rida. Tema süsteemi-teoriast mõjutatud nägemisviis seab eesmärgiks dünaamilise sümboolika tutvustamise, ta kasutab semiootilisele meetodile iseloomulikke binaarseid vastandipaare surma- ja ajakujutuse väljajoonistamises (Kunt 1987: 47, 73). See töö on omalaadne pragmaatiline analüüs, mis näitab ära etnosemiootika ühiskondliku kasutussuuna.

Kalmistute ja matuste märgisüsteem on lahutamatu teadvusvormide maailmast ja uskumuste uurimisest. Ühiskondliku teadvuse nähtused on algusest peale seisnud esiplaanil strukturalistlikes ja hiljem etnosemiootilistes uuringutes. Péter Józsa (1974) oli ungari ühiskonnateaduses esimese semiootilise kandidaadiväitekirja autor. Ta soovitas, et sarnaselt marksistlikule majandusteooriale, mille keskne kategooria on vahetus, oleks ajakohase ühiskonnateooria korraldav kategooria märk.

Uskumussüsteemi ja ühiskondliku teadvuse seostele pühendatud 1975. aastal sümposiumil osutasid mitmed teadlased uskumusmõiste kasutamise tähtsusele sotsiaalteadusliku terminina (Frank & Hoppál 1980). Rahvauskumuste analüüs annab võimaluse tutvustada ühiskondliku teadvuse toimimist (Hoppál 1969, 1970, 1971, 1980b, 1982a, Fejős 1981, 1985). Semiootilised analüüsid olid eeskujuks mütoloogiliste süsteemide uurimisel või mütoloogia käsitamisel märgisüsteemina (Hoppál 1975b). Selle mõtte tõstasid ja töötasid esimesena välja nõukogude semiootikud ja mütoloogiauurijad (vrd Ivanov 1984, 1986), nende meetodi alusel tegid hiljem samalaadseid analüüse ka ungari teadlased, uurides soome-ugri ja aasia rahvaste müüte. Nende ridade kirjutaja püüdis rakendada oma Moskva uurimisreiside käigus tundmaõpitud metodoloogilisi põhimõtteid ka konkreetse mütoloogilise materjali peal: uurali rahvaste mütoloogia kohta kirjutatud uurimuses (Hoppál 1975a). Viimase teemaga liituvad mitmed Péter Veresi uurimused (Veres 1975, 1976, 1981), milles ta tutvustab binaarsete semiootiliste opositsioonide teooriat ning jõuab ka etnogeneetiliste järeldusteni. Tema määratlused annavad liitudes nõukogude võrdleva mütoloogiauurimise semiootilise suundumusega juba võimaluse ajaloolise vaatenurgaga etnosemiootika väljakujundamiseks:

Kuitahes skeptilised ka on mõningad teadlased selles, mis puutub vajadusse uurida erinevate rahvaste kultuurides leiduvaid ühishähtusi, selle küsimusringi uurimine muutub üha vältimatuks ajaloolises etnograafias. Semiootilisi universaale tundmata ei saa me selgitada ka kultuuride sisemise integratsiooni ja välise

eraldava funktsiooni mehhanismi. Binaarsetel opositsioonidel põhineva duaalse sümboolse klassifitseeriva süsteemi tekitatud kultuuriliste isomorfismide esiletoomine on ajalooliste rekonstruktsioonide objektiivsuse kindlustamise huvides vältimatu (Veres 1981: 385).

Tekstide semiootika poole

Ungari kirjandusteooria orienteerus strukturalismi tulemustele suhteliselt varakult, juba 1960. aastate lõpus, ning et nendes teedrajava tähtsusega töodes viidati võrdlemisi palju folkloorinäidetele, võime neid õigusega pidada ungari tekstisemiootika ja selle sees folkloristliku semiootika eelkäijateks. Kõigepealt tuleb mainida János S. Petőfi artiklit (Petőfi 1969) võrdlevatest strukturaalsetest analüüsides, mis sõnastas üldise tekstisemiootika põhimõtteid ühel esimesel ungari strukturalistlikul ühiskondliku teadvuse vormide mudelit uurival konverentsil.²⁸ Mõned aastad hiljem rakendas ta enda välja töötatud tekstiteooria põhimõtteid kodumaise müüdikonverentsi tarvis tehtud uurimuses, milles ta määratles tekstianalüüsi tähtsaimaid samme (Petőfi 1978). Elemér Hankiss tegeles juba 1960. aastate lõpus kommunikatsiooniteooria mudelite kasutamise võimalustega rahvalaulude uurimisel. Folklooriteoorias ja tekstianalüüsis lähtub ta seisukohast, et kirjandusloomingus (nt luuletustes ja rahvalauludes) kujundavad erinevad kommunikatsioonilised tegurid kasutatud keeleliste märkide tähendust. Kuna luuletaja (rahvalaulik) pole enamasti oma lugejakuulajaga vahetus suhtes, on ta sunnitud värssi sisse põimima ehk sisse kodeerima puuduvate kommunikatiivsete teguritega seotud infot. See sissekodeerimise sund on oluline kujundav, formeeriv tegur lüürilises luules, selle mõju on enamiku ungari rahvalaulude puhul hästi näidatav. Isegi niivõrd, et loodusele osutav alguspilt valmistab kuulajat ette värsis leiduva teate vastuvõtmiseks. On võimalik näidata, et rahvalauludes on esimesed, intoneerivad värsiread tugevalt rütmistatud, rohkem täidetud täiendite, metafooride ja muude poeetiliste võtetega kui tagumised read (Hankiss 1969, vrd ka Szépe 1969). Siinkohal on kasulik mainida, et loodusliku alguspildi sümboolse tähendussisu dešifreerimisest on viimastel aastatel sündinud mitmeid

²⁸ Konverentsi tutvustas Voigt 1969.

uurimusi, mis on selgitanud, et need on oma olemuselt rahvalauludesse peidetud armastusteate sümboolsed väljendused (Bernáth 1981, 1987, Vargyas 1987).

Kuigi Vilmos Voigt on pidevalt juhtinud tähelepanu folklooriteooria ja analüüsivate meetodite uuematele tulemustele (Voigt 1971b, 1972a, 1974, 1975a), juurduvad need põhimõtted ja teooriad kodumaises uurimistöös väga aeglaselt (Fröhlich 1975, Bihari & Szuhay 1987, Küllös 1980, Hoppál 1979e, 1979f, Biernaczky 1978, Vargyas 1978). Ágnes Szemerkenyi ja Vilmos Voigti töö tulemusena on valminud esimesed eeskuju näitavad analüüsid (Szemerkenyi 1969, 1974, 1975, Szemerkenyi & Voigt 1972).²⁹ “Lihtsate vormide” teooria semiootilisest mõtestamisest on kirjutatud väitekiri, milles Zoltán Kanyó tegeles vanasõnade semiootilise analüüsiga. Tsiteerime tema vahetult folkloristikat puudutavat tõdemust:

Need “lihtsad vormid”, nagu folkloorse olemusega teosed, põhinevad ühiskondlikel koodidel, ning tekivad keele esmase ja kirjanduse teisese koodi opositsioonist. (Kanyó 1975)

Semiootilistel alustel seisva parömioloogilise [ütluste – M. H.] uurimise võtmeküsimus seisneb selles, kuidas liituvad kokku loogilised, grammatilised, temaatilised, poeetilised aspektid [---] (Kanyó 1976).

Zoltán Kanyó ümber kujunes modernse nägemusega tekstiteoreetiline tööriühm, teda ennast takistas varane surm oma elutööd lõpule viimast. Igal juhul õpetab tema töö, et keeleteaduse uute saavutuste kasutamine tänapäevase tekstiteooria väljaehitamisel on samm, mida ei tohi ära jätta, sellel õpetusel on oma sõnum uuendusliku mõjuga semiootilise folklooriteksti analüüsiks. Huvitaval kombel on väljaspool Ungari riigi piire elavate ungari teadlaste töö tekstigrammatika ja tekstiteooria tulemuste integreerimisel aidanud oluliselt arendada narratiivset semiootikat kodumaal (Murvai 1979, Penavin & Thomka 1982, Szabó 1982). Semiootilise baasiga tekstiteooriad (Petőfi 1978) võimaldavad rahvaluule, eriti proosanarratiivide paremat mõistmist ja täpsemate analüüsimeetodite väljatöötamist.

Piiritaguste ungari teadlaste raamatud on siiski vaid osalt seotud kodumaiste kirjutistega. Teema poolest kerkib nende seast esile Transilvaania folkloristi Gabriella Vöö mudelilaadne analüüs ja tekstide

²⁹ Lisaks Szemerkenyi kandidaadiväitekiri *Proverbium*, 1992.

vahendamine rahvanaljandite žanrist, üksikute tüüpide struktuurist ja neid kasutava kogukonna elus täidetud rollist (Vöö 1981).

Eriti tähtis on rõhutada siinkohal tekstiuringute pragmaatilist külge, mille kodumaine folkloristika jättis unarusse. Veel 1974. aastal pidas nende ridade kirjutaja sümposiumil "Folkloori poeetika ja stilistika" ettekande "Esimene' jutt" (Hoppál 1980a). See kirjutis analüüsis nn aheljuttude ühe rühma alusel Lääne-Euroopa tekstisemiootika koolkondade saavutusi ja tõesed ikooniliste märkide teksti ehitavat rolli selles jututüübis. Keeleteaduse värskeimaid saavutusi kasutavate nn tekstiteoreetiliste koolkondade mõtete sissetoomine folklooritekstide analüüsi avab kindlasti folkloristika teoorias uusi perspektiive ning tee verbaalsete tekstide semiootika väljatöötamisele (Hoppál 1977c, 1978, 1979e, 1984b).

Uuem areng ungari semiootilises uurimistöös on see, et keeleliste tekstide teooria kõrval on asunud visuaalse tekstiteooria nime all välja töötama piltide kui kultuuriliste tekstitüüpide teooriat (Horányi 1977, 1980, 1981). Selle teooria õpetused on kindlasti rakendatavad rahvakunsti etnosemiootilises analüüsis, sest tegu on semiootilise baasiga teooriaga. Selliseid püüdlusi on teada, kuigi nad on ungari etnograafias üpris harvad (Nagy, G. 1975).

Ungari rahvakunsti esinevatest sümbolitest ja nende tähendusest on seni üsna vähe räägitud isegi representatiivsena mõeldud töödes (Hofer & Fél 1975). Harvade erandite hulka kuuluvad Mária Kreszi tööd (Kresz 1978, 1979, ja kogumik Kresz & Szabolcsi 1973), samuti üks Erzsébet Valkay artikkel (Valkay 1976), milles ta analüüsis Kalotaszegi tikandite keelt, reastades peamiste motiivide – vahisõduri, redeliga elupuu, päikeseketta – (pildi)kirjaga variante. See töö on katse heita valgust ka kaugematele kultuuri ajaloolistele seostele, kahjuks ühtlasi näide ka sellest, et andmete läbimõtlematust üksteise kõrvale asetamisest ei piisa sugugi, kui autoril puudub läbimõeldud metodoloogiline põhimõte. Teisalt on tõsi ka see – ja sellele osutas Kincső Verebélyi –, et rahvakunsti uurimises on veel palju lahendamata küsimusi ja teoreetilisi probleeme (Verebélyi 1979). Esialgu on käimas alles ettevalmistused rahvakunsti motiivikataloogi (Verebélyi

³⁰ Semiootikaosakonna istungil (1983. aastal) kõlas mitu huvitavat ettekannet mitteverbaalsetest märgisüsteemidest: Imre Gráfik, Mitteverbaalsed kommunikatsioonid rahvakultuuris; László Novák, Verbaalsed sümbolisüsteemid ja esemeloomeline tegevus; Péter Niedermüller, Ühiskondlik ruum ja ruumisisesed käitumise reeglid linnas ja külas.

1983)³⁰ loomiseks, kuigi 1980. aastatel on ilmunud mitu rikkalikku materjali avaldavat monograafiat, mille materjal sobiks suurepäraselt niisuguse registri koostamiseks.³¹

Eeltööde hulgas tuleb mainida Márta Kocsi ja Lajos Csomori mitmeaastast kogumistööd Transilvaanias, mille tulemusena avaldasid nad Korondi *székely* pottsepatööde ja Székelyföldi värvitud mööbliesemete motiivivaramu koos mitmesaja joonisega (Kocsi & Csomor 1981, 1982). Sõnaraamatu-taoliselt koostatud raamatu peamine väärtus seisneb variantide rohkuses, üksikute märkide ja sümbolite juurde paigutatud selgitused kaovad sageli kujutuste rühmituste merre.

Omalaadset lähenemisviisi tähendavad Gábor Papi orgaanilise kunsti ja hariduse uuringud (Pap 1977, 1978), mille käigus ta püüab astraalse sümbolisüsteemi abil kirjeldada ja mõista ka rahvakunsti nähtusi. Tema õpilaste ring püüab teatava pseudosemiootilise nägemusega dešifreerida rahvakunsti ja -kultuuri maailma. Näiteks toasisustuse korrapärasust, selle toimimist "seosemehhanismi süsteemina" (Máté 1977, Lugosi 1977).³² Sándor Makoldi ja Gizella Pap teostasid kirstude märgimaailma analüüsi ja vaatlesid nende puulõikeid ning nikerdatud kaunistusi kui märgikeelt, mille dešifreerimine pole esialgu andnud küll ühemõttelisi tulemusi (Makoldi & Makoldiné Pap 1982).³³

Varasemast on tuntud Gábor Lükő samalaadsed püüdlused ja märgiseletused, kui ta avastas ema ja imikut kaitsvaid sümboleid kirstude ilustustes (Lükő 1975). 1980. aastate algul avanes tal võimalus avaldada oma paljude aastate tööga Kiskunságis kogutud rahvakunsti kataloog. See on senini vahest kõige täiuslikum sümbolikogu (Lükő 1983: 287–300), mis, olles täiendatud paralleelidega sugulasrahvastelt, annab vägagi õpetliku materjali ja võib olla edasiste uuringute aluseks.

³¹ Végh 1947; tikanditest: Varga 1981, V. Ember 1981, Péntek 1978; päitsipuudest Nagy 1974, Imreh & Hoppál 1977, Péterfy 1977, Páll 1977.

³² Tantsu-uuriija Károly Falvay kasutas sõltumatult Gábor Papist rumeenia kaluser-tantsude ja ungari ringtantsude analüüsi käigus sodiaagi tähtkujusümbolikat kui mõistmise sisemise sümbolisüsteemi metakeelt (Falvay 1985, 1987). Marcell Jankovics esitab muinasjuttude ja Püha László legendi sümbolisüsteemi ühe võimaliku seletuse (Jankovics 1980, 1987). Bartóki *Cantata profana* analüüsi kohta vaata Pap 1988.

³³ Makoldiné Pap (1987) kasutas seda käsitlust värvitud munade motiivivaramu mõistmiseks.

Metodoloogiliselt pinnalt valmisid mõned analüüsid, mille eesmärgiks oli teatud sümbolite tähenduse valgustamine. Armusümbolika kahe märgi, tulbi ja südame kohta tõdeti, et need on nais- ja meesprintsibi sümbolid (Novák 1976, Hoppál & Vass 1978, Hoppál 1983),³⁴ samal ajal osutas Vilmos Voigt mitmes kirjutises seksuaalsete sümbolite dešifreerimise raskustele ja ajalooliste uuringute keerulisele olemusele (Voigt 1986a, 1987b).

Niisuguses uurimusaialoo visandlikus ülevaates pole võimalik teatavaid töid kriitiliselt vaagida, pigem saab üksnes lühidalt tutvustada peamisi tendentse ja teoseid ning jälgida teadusmõtte arenguid. Etnosemiotika väljakujunemise ja arenemise ajalugu Ungaris tõendab veenvalt püüdlust anda anda teoreetiline ülevaade kultuuritervikust, käsitledes märkide kasutamist ühiskondliku olemise põhimõttelise alusena.

³⁴ Uuemate andmetega täiendatud käsitlus: Hoppál 1989.

Etnosemiootika

Mihály Hoppál

<http://www.folklore.ee/ri/pubte/ee/sator/sator7/>

ISBN 978-9949-490-26-4

Tartu 2012

Trükis ilmunud: Mihály Hoppál. Etnosemiootika. SATOR 7.

Tartu 2008

Tõlge: Eda Pomozi

Korrektuur: Nikolay Kuznetsov

Toimetanud: Mare Kõiva, Asta Niinemets

Küljendus: Liisa Vesik

Kujundus: Andres Kuperjanov

HTML: Diana Kahre

Originaal:

Hoppál Mihály *Etnoszemiotika*

Debrecen 1992

Sarjas Sator 2008. a ilmunud eestikeelset trükist toetas Eesti

Kultuurkapital ja Eesti Folkloori Instituut, EKM FO, SF

0030181s08

E-raamatu valmimist toetas: EKRM04-29 Eesti keele,

kultuuri ja folkloori kasutusvaldkondade laiendamise ja folkloori

tutvustamine elektroonilistel infokandjatel.

© 2012 EKM Teaduskirjastus & Eesti Folkloori Instituut

EKM FO rahvausundi ja meedia töörühm